

ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA HÎRLEȚULUI ÎN MOLDOVA ȘI ȚARA ROMÂNEASCĂ

În știința istorică românească, în special în ultimele decenii, s-a acordat o atenție mereu sporită problemelor legate de evoluția agriculturii, care a ocupat întotdeauna un loc de seamă în economia populației de pe teritoriul țării noastre. Pentru cunoașterea aprofundată a acestui important sector economic este necesară o studiere amănunțită a tehnicii producției agricole. În acest context se impune, în mod firesc, cunoașterea tuturor particularităților uneltelor de producție.

Dacă în privința studierii uneltelor de arat s-au făcut și la noi unele progrese, celelalte unelte agricole au fost aproape cu totul ignorate, deși, fără o cunoaștere precisă a caracteristicilor și evoluției lor este greu de conceput o rezolvare științifică a tuturor problemelor legate de istoria agriculturii noastre.

Printre uneltele cu o largă întrebuințare în producția agricolă, nestudiate însă pînă în prezent, se numără și hîrlețul¹.

Termenul *hîrleț*, cu o foarte largă răspîndire pe întreg teritoriul țării noastre, este de origine slavă². În unele părți ale Munteniei uneltea este cunoscută și sub denumirea, de origine turcească, de *cazma*³. Acest termen are, însă, în Moldova și în unele părți ale Transilvaniei, înțelesul de tîrnăcop⁴. În aceste condiții folosirea termenului hîrleț, pentru uneltea pe care o studiem, se impune fie și numai pentru a se evita confuziile. Pătrunderea termenilor *hîrleț* și *cazma* în limba română se explică prin îndelungata conviețuire a populației băștinașe cu slavii⁵ și a unor contacte, destul de strînse, cu popoarele de origine turcă.

Încă din perioada comunei primitive s-a utilizat, pe o scară largă, bățul pentru săpat rădăcini comestibile. Asemenea unelte se mai folosesc și astăzi de

¹ Îl întâlnim în inventarele unor mănăstiri moldovenești încă din secolul al XVI-lea (*Documente privind istoria României*, veacul al XVI-lea, III, A. Moldova, p. 403). Se folosea foarte mult la lucrările din vii, dar și la grădinarit, la săpatul iazurilor și gropilor de bucate etc. Furtul hîrlețului era aspru pedepsit de legislația feudală (*Carte românească de învățătură*, ediție critică (sub red. A. Rădulescu), București, 1961, p. 57.

² La baza lui stă cuvîntul slav *rylici* (*Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958, s.v.).

³ *Ibidem*.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Pentru problema unor împrumuturi slave a se vedea G. Mihăilă, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960, p. 22-23.

către culegătorii din unele regiuni mai înapoiate ale globului⁶. În alte părți bățul de săpat este folosit în grădinarit⁷ sau la plantatul viilor. Chitonogul, atât de cunoscut în regiunile viticole, descinde direct din bățul de săpat, dar unele exemplare, avînd un suport lateral, îngăduie și utilizarea forței piciorului, întocmai ca la hîrlețe.

Hîrlețele, care descind tot din bețele de săpat rădăcini comestibile⁸, pot fi împărțite în trei mari grupe:

- A. Hîrlețe de lemn;
- B. Hîrlețe de lemn cu rame de fier;
- C. Hîrlețe cu lame de fier.

A. Hîrlețul de lemn a apărut, fără îndoială, întocmai ca bățul de săpat, tot în perioada comunei primitive. La noi nu s-au descoperit pînă în prezent asemenea unelte datînd din această vreme. Trebuie să admitem, însă, că numeroasele gropi de provizii, șanțurile de apărare ridicate în jurul unor așezări neolitice, ca și marile cetăți hallstattiene nu s-ar fi putut face fără ajutorul uneltelor de acest fel. De altfel, în unele țări, arheologii au scos la iveală hîrlețe de lemn datînd din perioada comunei primitive. Un asemenea exemplar, datînd din epoca neolitică, a fost descoperit cu ocazia cercetărilor de la Rûde (Schleswig)⁹.

Chiar și românii, care au avut o cultură materială foarte dezvoltată, au utilizat și hîrlețe de lemn¹⁰.

Unelte de acest fel au fost desigur folosite și mai tîrziu și unele exemplare, făcute din lemn de fag, s-au descoperit într-o așezare slavă, datînd din secolele XI—XII, de la Behren-Lübchin¹¹. Se pare că asemenea unelte s-au folosit, pe o scară destul de largă, în perioada feudală și în alte părți ale Europei. În această vreme în unele calendare din Europa centrală și apuseană sînt pictate hîrlețe fără rame de fier¹².

Unelte cu asemenea caracteristici sînt zugrăvite și în unele biserici vechi din Moldova și Țara Românească. Două exemplare sînt înfățișate la biserica mănăstirii Sucevița, în scena înmormîntării capului sfîntului Ioan Botezătorul (fig. 3/1; 5/1). În pridvorul bisericii de la Polovraci, în spațiul cuprins între doi sfinți răstigniți cu capetele în jos, este zugrăvit și un om cu un hîrleț la care nu se redă nici o piesă de fier. Un hîrleț asemănător a fost pictat în secolul al XVIII-lea în pridvorul deschis al bisericii mănăstirii Cozia, în scena „lucrătorii viei” etc.

Deși, în toate cazurile amintite, lipsa ramelor de fier ar putea fi explicată prin intenția pictorilor de a reda numai trăsăturile cele mai caracteristice ale acestor unelte, nu se poate totuși exclude ipoteza că ei au putut zugrăvi și hîrlețe făcute numai din lemn. Ca și sapa de lemn, hîrlețul făcut în întregime din lemn

⁶ I. E. Lips, *Obîrșia lucrurilor*, București, 1958, p. 136.

⁷ D. Faucher, *Les jardins familiaux et la technique agricole*, în *Annales Économie, Sociétés, Civilisations*, 14e année, nr. 2, avrîl—juin, 1959, p. 301.

⁸ M. O. Kosven, *Introducere în istoria culturii primitive*, București, 1957, p. 61.

⁹ H. Schwabedissen, *Ausgrabung mesolithisch-neolithischer Wohnplätze im Satruper Moor, Kr. Schleswig*, în *Germania*, an. 35, 1957, p. 372 și fig. 1. Pentru originea hîrlețului a se vedea și C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Insemnări asupra*

agriculturii preistorice pe pămîntul românesc, București, 1932, p. 6 și fig. 2.

¹⁰ P. S. Aurelian, *Economia rurală la români*, în *Annalele Societății Academice Române*, tom. XI, Secțiunea a II-a, București, 1879, p. 22.

¹¹ W. Hensel, *Die Slaven im frühen Mittelalter*, Berlin, 1965, p. 168 și fig. 106.

¹² W. Endrei, *Kalendarze dla analfabetów*, în *Kwartalnik*, an. XV, Varșovia, 1967, nr. 3 (fig. 14).

s-a folosit, desigur vreme îndelungată și pe spații întinse, alături de unelte mai perfecționate.

Hirlețul din lemn, chiar atunci când era făcut din esențe tari, datorită duriității solului și mai ales rădăcinilor și pietrelor pe care le întâlnea în timpul lucrului, era supus unui proces rapid de degradare. În aceste condiții munca cu o asemenea unealtă devenea tot mai dificilă. Se impunea fie ascuțirea repetată a vârfului părții lucrătoare a hirlețului, fie, în anumite stadii de uzură, înlocuirea lui cu altul nou. Datorită acestor inconveniente, hirlețul făcut în întregime din lemn a trebuit să cedeze treptat teren în fața unor unelte mai perfecționate.

B. Hirlețul de lemn cu rama de fier. Dezvoltarea metalurgiei fierului nu a putut să nu aibă consecințe și asupra construcției și evoluției hirlețului. S-a simțit nevoia protejării acelor porțiuni ale uneltei care erau supuse mai mult uzurii. Ca urmare au apărut, destul de timpuriu, hirlețe de lemn prevăzute cu rame de fier.

În stadiul actual al cercetărilor este greu de soluționat, în toate detaliile ei, problema apariției acestor dispozitive. Etnograful bulgar Hristo Vakarelski considera că ramele de fier ale hirlețelor sînt o creație a romanilor, dar alți cercetători au manifestat rezerve în această privință¹³. Autorii antici care au scris despre agricultura romană nu amintesc despre hirlețele de lemn prevăzute cu ramie de fier. Asemenea dispozitive metalice nu apar nici în iconografia romană¹⁴. În colecțiile muzeului arheologic din Vidin se găsește totuși și o ramă de hirleț din fier în formă de V, provenind din așezarea romană de la Ratiaria¹⁵.

Pe de altă parte, se știe că au fost descoperite rame de hirleț și în unele așezări aparținînd celților. Astfel, un asemenea exemplar în formă de U s-a descoperit cu ocazia cercetărilor efectuate de arheologii din Cehoslovacia la Starý Kolín¹⁶. Nu este cu totul exclus ca celții să fi preluat aceste dispozitive de la romani. Se poate admite însă că atît unii, cît și alții au contribuit, în anumite etape, la răspîndirea acestor rame de fier pe spații foarte întinse.

Ținînd seama de materialele descoperite pînă acum, ramele de fier ale hirlețelor pot fi împărțite în două tipuri fundamentale :

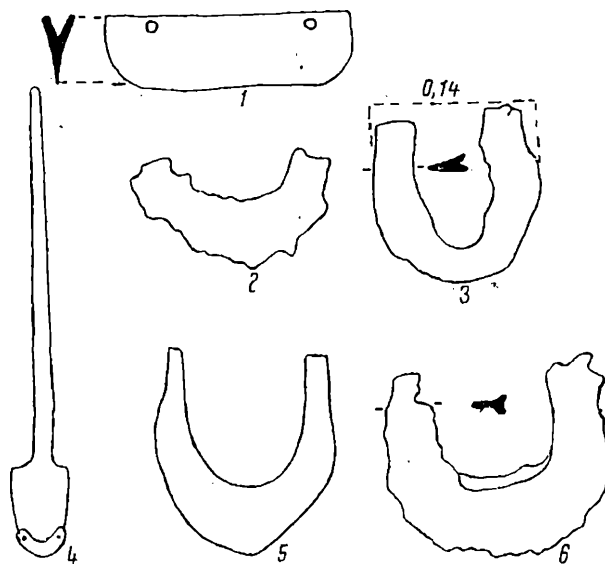

Fig. 1 — Rame de hirleț: Staraiia Ladoga după V. P. Levașeva (1); Poienești-Vaslui, după R. Vulpe (2); Garvăn-Dinogetia, după I. Barnea (3); Aiud, după C. S. Niculăescu-Ploșșor (4); Capidava după Gr. Florescu, R. Florescu și G. Diaconu (5); Suceava (6).

¹³ Discuția la L. Dukov, *Земледелието и земеделските железни оръдия в Българските земи през античността*, în *Известия на етнографския институт и музеи*, tom. VIII, 1965, p. 167.

¹⁴ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 22 și fig. 15, 16.

¹⁵ Inv. Vd. M.I. 220.

¹⁶ J. Filip, *Keltové ve Střední Evropě*, Praha, 1956, fig. CXXI/4.

I. Rame care protejează numai vârful părților lucrătoare ale uneltelor de lemn, prinse de acestea cu cuie, pentru care se făceau găuri direct în pereții lor;

II. Rame care protejează atât vîrful, cît și laturile părților lucrătoare de lemn ale uneltelor. Ele se fixau de acestea fie cu ajutorul unor cuie ce pătrundeau oblic prin găuri făcute direct în jghiaburile din pereții lor laterali, fie, uneori, prin urechiușe speciale situate la capetele acestora.

I. Materialul informativ de care dispunem pentru studierea primului tip de rame este extrem de sărac și nu se referă direct la Moldova și Țara Românească. În stadiul actual al cercetărilor, ramele aparținînd acestui tip pot fi împărțite în două variante:

1. Rame de formă dreptunghiulară, cu două dintre colțuri ușor rotunjite, cu jghiaburi de fixare și găuri pentru cuie. Acestei variante îi aparține un exemplar, datînd din perioada feudalismului timpuriu, descoperit la Staraia Ladoga, în U.R.S.S. (fig. 1/1)¹⁷.

2. Rame în formă de semilună, cu jghiaburi și găuri de fixare. În această variantă se încadrează o piesă atașată unui hîrleț care a făcut parte din materialele etnografice ale muzeului fostului Colegiu din Aiud (fig. 1/4)¹⁸. Apariția ramelor cu asemenea caracteristici se explică, probabil, prin tendința de a se economisi materialul fieros.

Nu este exclus ca piese similare aceloră amintite mai sus să apară, cu ocazia viitoarelor cercetări arheologice, și pe teritoriul Moldovei și Țării Românești.

II. Celui de-al doilea tip îi aparțin un mare număr de exemplare descoperite atît pe teritoriul țării noastre, cît și peste hotare.

Dacă datarea propusă este exactă, rama de hîrleț descoperită la Poienești (Vaslui), încadrată în secolul al III-lea e.n. (fig. 1/2)¹⁹ este, pînă acum, cel mai vechi exemplar cunoscut pe teritoriul țării noastre. De la această piesă nu s-au păstrat însă părțile laterale. Exteriorul părții păstrate se înscrie, cu aproximație, într-un semicerc. Dat fiind gradul avansat de uzură, este greu de încercat o încadrare tipologică mai exactă a acestei piese și, de asemenea, nu se pot aduce precizări în legătură cu modul cum se fixa de partea de lemn a hîrlețului.

În stadiul actual al cercetărilor pot fi, totuși, precizate mai multe variante aparținînd celui de-al doilea tip de rame.

1. În prima variantă includem ramele în formă de U, cu vîrful mai mult sau mai puțin alungite și cu capetele părților laterale ușor retrase, în raport cu lățimea maximă a lor. O asemenea ramă de hîrleț, datînd din secolele X—XI, a fost descoperită cu ocazia cercetărilor arheologice făcute la Capidava (fig. 1/5)²⁰. Rame cu caracteristici similare, datînd aproximativ din aceeași vreme, s-au descoperit în Bulgaria, la Preslav²¹, și pe teritoriul Cehoslovaciei, cu ocazia săpăturilor arheologice făcute în horodiștea Stradonic (Beroum)²².

¹⁷ V. P. Levașeva, *Сельское хозяйство*, în *Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.*, Moscova, 1956, p. 50 și fig. 13/3.

¹⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op. cit.*, fig. 1/2.

¹⁹ R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienești din 1949*, în *Materiala*, I, p. 305 și fig. 91/3. Un exemplar, bine păstrat, datînd din secolele II—IV, descoperit la Obreja, în Transilvania, a fost publicat după ce articolul nostru a fost trimis la tipar. D. Protase, *Așezarea și cimitirul*

daco-roman de la Obreja (Transilvania), în *Acta Musei Napocensis*, VIII, 1971, p. 140 și fig. 8/7.

²⁰ Gr. Florescu, R. Florescu și G. Diaconu, *Capidava* București, 1958, p. 233 și fig. 117/2.

²¹ I. Ciangova, *Средновековни орудия на труда в България*, în *Izvestia-Institut*, XXV, p. 26—27 și pl. V.

²² E. Šimek, *Velká Germania Klaudia Ptolemaia*, Brno, 1953, fig. 184.

Ținând seama de materialele publicate se poate, deocamdată, admite că această variantă de ramă de hîrleț se înscrie într-o arie geografică destul de mare, dar, foarte probabil, nu depășește, din punct de vedere cronologic, secolul al XIII-lea.

Faptul că spațiul rezervat pentru partea lucrătoare de lemn a hîrlețului este destul de îngust constituie una din calitățile uneltei, întrucît se facilitează, într-o oarecare măsură, pătrunderea ei în pămînt.

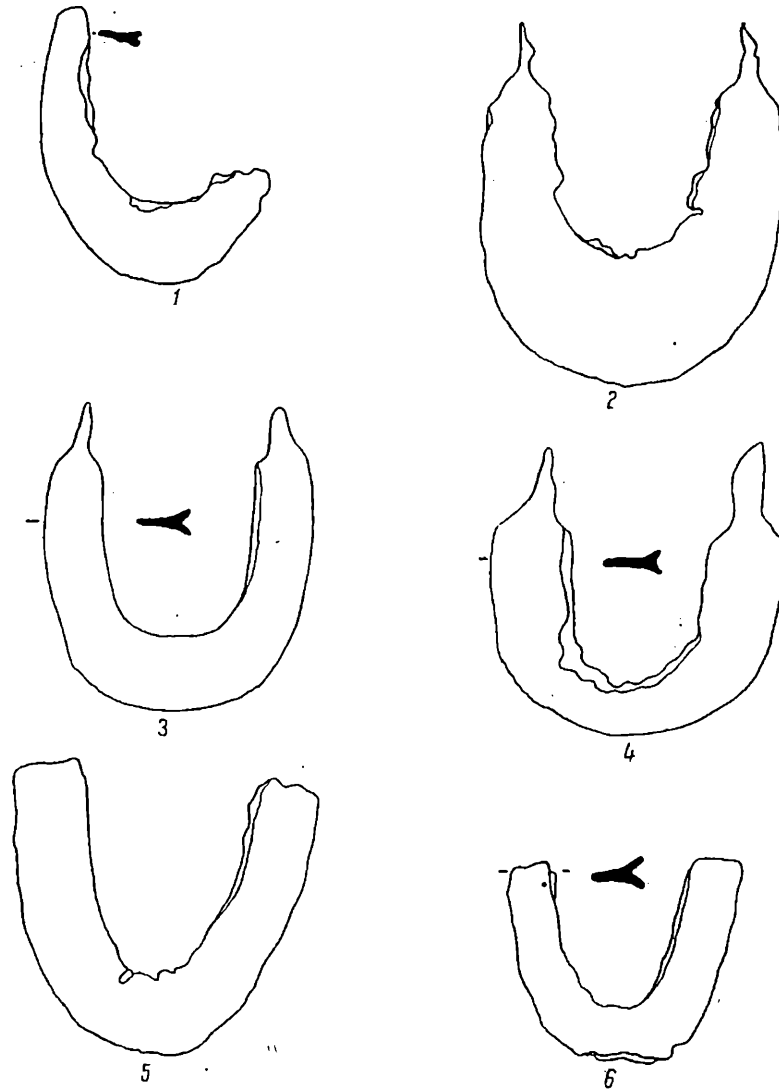

Fig. 2. — Rame de hîrleț; Vaslui (1); Suceava (2); Mănăstirca Probota (3—4); Suceava, după *Istoria României*, II, București, 1962 (5); Suceava (6).

2. În cea de-a doua variantă încadrăm ramele de hîrleț în formă de U, cu vârful în semicerc și cu părțile laterale paralele, aflate în prelungirea acestuia.

Un asemenea exemplar, cu găuri pentru cuie în pereții jghiabului de fixare, descoperit împreună cu altele două în așezarea feudală timpurie de la Garvăn-

Dinogetia, a fost publicat de cercetătorii noștri²³. Vîrful lamei se înscrie destul de bine într-un semicerc, iar părțile laterale se ridică de pe marginile acestuia drept în sus (fig. 1/3). Spațiul dintre marginile interioare ale pereților laterali este relativ îngust.

Un exemplar fragmentar, cu jghiabul foarte îngust și fără găuri pentru cuie, aparținînd acestei variante, s-a descoperit la Vaslui. Pe baza datelor stratigrafice, el a fost atribuit secolului al XV-lea (fig. 2/1)²⁴.

Un altul, foarte uzat, a cărui proveniență nu este sigură, dar cu trăsături similare celor precedente, se află în colecțiile Muzeului județean Suceava (fig. 1/6)²⁵. Piese similare se găsesc în colecțiile muzeelor de istorie și etnografie din Transilvania²⁶.

Rame de hîrleț caracteristice acestei variante au fost descoperite, de asemenea, pe teritoriul Bulgariei²⁷, Ungariei²⁸, Cehoslovaciei²⁹ și U.R.S.S.³⁰.

După cum s-a putut ușor observa, piese cu asemenea caracteristici s-au utilizat vreme mult mai îndelungată decît exemplarele din prima variantă a celui de-al doilea tip. Ramele se fixau, în mod obișnuit, cu ajutorul unor cuie. Lipsa găurilor pentru cuie la rama descoperită la Vaslui arată că s-au utilizat și alte soluții pentru a se ajunge la o bună fixare a acestor dispozitive. Probabil că, în unele cazuri, atașarea lor etanșă pe partea lucrătoare a uneltei era considerată suficientă pentru a da stabilitate uneltei.

3. În cea de-a treia variantă includem ramele în formă de U prevăzute la cele două capete laterale cu urechiușe, prin care treceau cuiele care le fixau pe partea lucrătoare, de lemn, a uneltei.

Ramele de hîrleț aparținînd acestei variante au apărut cel mai tîrziu în secolele XVII—XVIII. Un exemplar cu asemenea caracteristici, datînd din secolul al XVII-lea, se află în colecțiile Muzeului județean Suceava (fig. 2/2)³¹. Două alte piese, descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice făcute la mănăstirea Sf. Nicolae din Poiană, se află în colecțiile mănăstirii Probota (fig. 2/3; 2/4). Exemplare cu caracteristici similare apar și printre materialele etnografice aflate în muzeele noastre³².

4. În cea de-a patra variantă înscrîm ramele de hîrleț în formă de V, cu vîrful oval, uneori însă, poate și din cauza uzurii, relativ drept, cu marginile rotunjite.

²³ I. Barnea, *Meșteșugurile în așezarea feudală de la Garvăn (sec. X—XII)*, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 102 și fig. 1; Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, Eugen Comșa, *Dinogetia*, I, București, 1967, fig. 36/4.

²⁴ Muzeul de istorie a Moldovei, Inventar nr. IV—2907. Piesa ne-a fost pusă la dispoziție, pentru a putea fi studiată și publicată, de dr. Al. Andronic, lector la Institutul pedagogic din Bacău, căruia îi aducem și pe această cale mulțumirile noastre.

²⁵ Rama de hîrleț ne-a fost pusă la dispoziție, pentru a fi studiată și publicată, de Gr. Foit, directorul Muzeului județean Suceava, căruia îi aducem și pe această cale mulțumirile noastre.

²⁶ R. Vuia, *Muzeul etnografic al Ardealului*, București, 1928, pl. VI.

²⁷ St. Stancev, *Раконки и новооткритие материал о Палеке*, în *Izvestia-Institut*, XX, 1955, p. 204 și fig. 20/2.

²⁸ E. Vána, *Mad'afi i slované ve svělle archeologických nálezi X—XII století*, în *Slovenská archeologia*, an. II,

1954, pl. VII/27 (descoperirea de la Kecskemét); Kralovský Alan, *Kara Arpád, Korimezőgazdasági eszközök a közép — Duna — Medencéből*, în *A Magyar mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 1962, p. 117—118, fig. 4/4.

²⁹ I. Eisner, *Slovensko v dobe kultúry hradištnej*, în *Slovenské Dejiny*, I, 1947, pl. XLVI/25.

³⁰ V. K. Gonciarov, *Ракооцецкое городище*, Kiev, 1950, p. 69—70 și pl. VI/11; M. K. Karger, *Древний Киев*, Moscova—Leningrad, 1958, fig. 139; V. I. Dovjenok, *Землеробство Древнього Русі*, Kiev, 1961, p. 42 și pl. 16/8, 17/6.

³¹ Șt. Olteanu, *Meșteșugurile în Moldova în secolul al XVII-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, III, 1959, pl. I/3.

³² *Istoria României*, III, București, 1964, p. 1007, fig. 162. Piese similare se găsesc în colecțiile Muzeului etnografic din Iași, în colecțiile Muzeului județean Suceava etc. Rame cu asemenea caracteristici se găsesc și în Transilvania, în colecțiile Muzeului de istorie din Cluj.

1

2

3

4

Fig. 3. — Hărlețe în pictură medievală moldovenească: Sucevița (1); Sf. Dumitru-Suceava (2-3); Humor (4).

În stadiul actual al cercetărilor din Muntenia și Moldova, nu cunoaștem decât două rame de hîrleț, care, prin trăsăturile lor caracteristice, impun încadrarea în această variantă. Ambele piese s-au descoperit cu ocazia cercetărilor arheologice făcute la Suceava. Primul exemplar, bine conservat, datează din secolele XIV-XV (fig. 2/5)³³. Cel de-al doilea exemplar, deteriorat serios la vîrf, probabil în urma unei explozii³⁴, cu laturile dispuse în formă de V și jghiabul larg,

Fig. 4. — Hîrlețe în pictură medievală moldovenească: Vatra Moldoviței.

cu urme de găuri pentru fixat în cuie pe marginea laterală a acestuia, a fost descoperit în Cetatea Sucevei (fig. 2/6)³⁵. Rame aparținînd acestei variante s-au folosit pe scară largă și în Transilvania. În unele cazuri ele s-au menținut vreme foarte îndelungată și au intrat în colecțiile muzeelor etnografice³⁶.

Piese similare s-au descoperit și peste granițele României, mai ales pe teritoriul Bulgariei³⁷, dar și în Ungaria³⁸, Germania³⁹, Cehoslovacia⁴⁰ și U.R.S.S.⁴¹.

La exemplarele incluse de noi în această variantă nu lipseau niciodată găurile pentru cuie din

peretii jghiaburilor. Dată fiind forma în V a ramelor, tendința spre desprindere a acestora de partea de lemn a uneltelor nu putea fi anihilată decât prin utilizarea cuielor de fixare.

Preferința pentru o formă ovală a tăișului, ce se observă la majoritatea exemplarelor aparținînd acestei variante de ramă, a fost generată, fără îndoială, de necesitatea de a se micșora efortul cerut pentru împlîntarea hîrlețelor în pămînt. Această îmbunătățire adusă calităților uneltei contribuie, într-o oarecare măsură, la ușurarea muncii omului. Este probabil că în felul acesta se explică folosirea îndelungată a acestei variante de ramă și largă ei răspîndire în spațiu.

În linii generale, hîrlețele cu rama de fier, caracteristice celui de-al doilea tip, în diferitele lui variante (al căror număr va crește o dată cu noile descoperiri arheologice), sînt cunoscute nu numai pe baza datelor arheologice, ci, într-o destul de largă măsură, și pe baza materialului iconografic. O asemenea unealtă

³³ *Istoria României*, II, București, 1962, p. 286.

³⁴ Bastionul în care a fost găsită această ramă de hîrleț a fost distrus prin explozie în timpul lui Dumitrașcu Vodă Cantacuzino. Se consideră că rama găsită aici a fost deteriorată cu această ocazie. (Informație — Al. Andronic).

³⁵ M. Petrescu-Dîmbovița și Al. Andronic, *Muzeul de istorie a Moldovei*, București, 1966; *Istoria României*, II, București, 1962, p. 286.

³⁶ R. Vuia, *op. cit.*, pl. VI.

³⁷ L. Ognegova și S. Gheorghieva, *Разкопките на манастира под Вълчанцима в Преслава през 1948-1949 г.* în *Izvestia-Institut*, XX, 1955, fig. 57/1; A. Milcev, *Произведения на раннославянската култура в Бълга-*

рия и на Плиска през последните двадесет години, în *Ar*, VI, 1964, 3, p. 26 și fig. 2; S. Gheorghieva, *Средновековното селище над развалините на античния град Абрутус*, în *Izvestia-Institut*, XXIV, p. 15-16; I. Ciangova, *op. cit.*, p. 26-27 și fig. 6/1; pl. V (6 exemplare nenumerotate); I. Dukov, *op. cit.*, p. 166 și pl. V/1-4.

³⁸ D. Sabo, *Деревенские кузнецы в XV-XVI столетиях*, în *Folia arch.*, VI, 1954, p. 209 și fig. 1-3.

³⁹ *Mittelalterlicher Hausrat*, în *Germania-Erbe*, 1938, p. 204.

⁴⁰ J. Eisner, *op. cit.*, pl. XLVI/24.

⁴¹ V. P. Levașeva, *op. cit.*, fig. 13/1.

fusese înfățișată, în secolul al XIII-lea, pe o tapiserie franceză⁴². Ea apare apoi în unele lucrări germane medievale⁴³, iar în Europa răsăriteană avem o frumoasă reprezentare a unui hîrleț cu rama în formă de V pe ușa catedralei din Suzdal, în scena „Adam lucrînd pămîntul”⁴⁴. Destul de clar sînt reprezentate asemenea unelte, cu rame în forma literei V, într-o miniatură a *Letopiseșului de la Königsberg*⁴⁵. În unele miniaturi medievale, însă, ramele de hîrleț abia sînt schițate⁴⁶.

Pentru studiul acestei unelte există și la noi unele reprezentări, foarte interesante, în pictura religioasă din Moldova și Țara Românească, dar care nu au fost încă puse în valoare.

Se știe că zugravii bisericilor din Moldova și Țara Românească, cînd au împodobit pereții cu scene luate din *Evangheliile* sau din *Viețile sfinților*, s-au condus după manuale speciale de pictură cunoscute sub denumirea de *erminii*⁴⁷. La crearea acestor manuale de pictură, zugravii își aduceau ei înșiși contribuția, modificîndu-le și adăugîndu-le⁴⁸, erminiile căpătînd caracterul unor opere populare⁴⁹. Este de la sine înțeles că, plecînd de la această îndrumare, zugravii munteni și moldoveni „povesteau” *Evangheliile* și *Viețile sfinților*, introducînd uneori elemente noi, originale, pe înțelesul celor ce trebuiau să le „citească”. În felul acesta, în pictura bizantină din Moldova și Țara Românească⁵⁰, creație, în parte, a meșterilor locali⁵¹, a început să pulseze, tot mai puternic, un suflu înnoitor⁵². În acest context nu trebuie să surprindă apariția unor teme iconografice locale, cu caracter politic, sau luate direct din folclor⁵³, a unor elemente din arhitectura munteană și moldovenească, îmbrăcămîntea de epocă, îndeletniciri și, firește, unele unelte agricole care copiau pe cele existente în epoca și regiunea respectivă.

Printre uneltele agricole, hîrlețul este zugrăvit destul de frecvent. Această unealtă este bine înfățișată în pronaosul bisericii Sf. Dumitru din Suceava, ctitoria lui Petru Rareș, în scena „Îngroparea capului Sf. Ioan Botezătorul” (fig. 3/2 ; 5/2), în scena „Moartea Sf. Ioan Bogoslovul”, din pronaosul aceleiași biserici (fig. 3/3 ; 5/3), ca și în scena „Înmormîntarea lui Hristos” de la Vatra Moldoviței (fig. 4 ; 5/4). La Humor, unealta este zugrăvită în scena „Adam lucrînd pămîntul” (fig. 3/4 ; 5/5).

⁴² A. Parmentier, *Album historique*, publié sous la direction de M. Ernest Lavisse, tome premier, Le moyen âge, Paris, 1896, p. 157.

⁴³ *Mittelalterlicher Hausrat*, în *Germania-Erb*, 1938, p. 204.

⁴⁴ V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 96 și fig. 49 ; W. Hensel, *op. cit.*, p. 67 și fig. 31.

⁴⁵ V. I. Dovjenok, *op. cit.*, p. 96, fig. 48.

⁴⁶ Z. Podwińska, *Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej*, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1962, fig. 178.

⁴⁷ V. Grecu, *Versiunile românești ale erminiilor de pictură bizantină*, 1924, p. 5 și urm. ; Șt. Mețeș, *Zugravii bisericilor române*, în *Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice*, secția pentru Transilvania, 1926—1928, Cluj, 1929, p. 19 și urm.

⁴⁸ V. Grecu, *op. cit.*, p. 16, 53 ; P. Henry, *Les églises de la Moldavie du nord des origines à la fin du XVIe siècle*, Paris, 1930, p. 236—237 ; T. Voinescu, *Les modèles traditionnels et l'observation de la réalité dans la peinture valaque du XVIIIe siècle ; le cahier des modèles de Radu*

le „Zugrav”, în *Revue roumaine d'histoire de l'art*, tome IV, 1967, p. 59, 64—65.

⁴⁹ V. Grecu, *op. cit.*, p. 16, 53.

⁵⁰ Șt. Mețeș, *op. cit.*, p. 25 și urm. ; N. Iorga și G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 62 ; I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovina et en Moldavie*, Paris, 1928, p. 80—82 ; idem, *Contributions à l'étude des peintures murales valaques*, Paris, 1938, p. 13 ; P. Henry, *op. cit.*, p. 30—31 ; T. Voinescu, *Arta în țările române în secolele XVII—XVIII*, în vol. *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.*, p. 248—260.

⁵¹ S. Ulea, *Gavril Uric, primul artist român cunoscut*, în *SCIA*, Seria Arta plastică, XI, 2, 1964, p. 244 și urm.

⁵² Idem, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești*, în *SCIA*, X, 1, 1963, p. 71—73.

⁵³ P. Henry, *Folklore et iconographie réltgieuse. Contribution à l'étude de la peinture moldave*, în *Mélanges*, 1927, Bibliothèque de l'Institut français des hautes études en Roumanie, Bucarest, 1928, p. 30 ; T. Voinescu, *op. cit.*, p. 253—258.

În toate cazurile amintite, sînt redată, cu multă grijă, ramele de fier, asemănătoare întru totul pieselor caracteristice celui de-al doilea tip, descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice.

La hîrlețele din scena „Moartea Sf. Ioan Botezătorul” capătul superior al cozii se termină, întocmai ca la o piesă similară înfățișată pe amintita tapiserie

franceză din secolul al XIII-lea, cu un mîner scurt, transversal (fig. 3/3 ; 5/3). Apariția acestui mîner la unele hîrlețe din Moldova secolului al XVI-lea reflectă și ea, fără îndoială, strădania continuă a localnicilor de a-și perfecționa uneltele agricole.

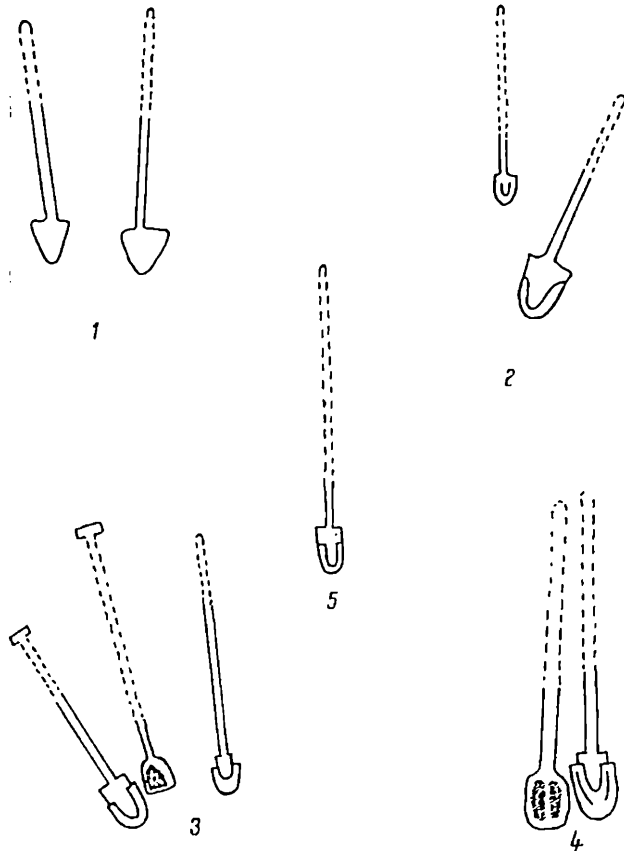

Fig. 5. — Hîrlețe după picturile medievale moldovenești: Sucevița (1); Sf. Dumitru-Suceava (2-3); Vatra Moldoviței (4); Flumor (5).

C. Hîrlețul cu lama de fier pune probleme deosebit de dificile în legătură cu apariția și evoluția lui. S-a admis totuși, cu prea multă ușurință, că în unele picturi romane sînt înfățișate și hîrlețe cu lame de fier⁵⁴. Dacă romanii ar fi folosit asemenea hîrlețe, atunci, probabil, ele ar fi fost menționate de scriitorii antici.

Aceștia însă nu amintesc în lucrările lor de *pala ferrea*, ci numai de *pala lignea*⁵⁵. Rămîn însă în discuție materialele arheologice care pot fi puse în legătură cu aceste unelte. Cu ocazia cercetărilor arheologice făcute într-o *villa romana* de la Moșneni, lângă Mangalia, datînd din secolele II—III e.n., s-a descoperit și o piesă din fier foarte asemănătoare cu lamele de fier ale hîrlețelor actuale⁵⁶. Un exemplar,

cu ocazia cercetărilor arheologice făcute la Sucidava⁵⁷. Materiale apropiate ca formă de cele de la Moșneni și Sucidava s-au descoperit de asemenea pe teritoriul Bulgariei, Iugoslaviei, Ungariei, Cehoslovaciei, în sudul Germaniei etc.⁵⁸.

Unii cercetători au admis că este vorba de lame metalice provenind de la hîrlețe. S-a observat însă că asemenea piese se foloseau ca *brăzdare* la uneltele

⁵⁴ P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 22 și fig. 15. 16.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 22.

⁵⁶ *Istoria României*, I, București, 1960, p. 510—511 și fig. 112.

⁵⁷ D. Tudor, *Sucidava*, III, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, fig. 33; idem, *Sucidava. Une cité daco-romaine et*

byzantine en Dacie, Bruxelles—Berchem, 1965, p. 98 și fig. 25.

⁵⁸ L. Dukov, *op. cit.*, p. 168; E. B. Thomas, *Römischen villen in Pannonien*, Budapest, 1964, p. 148—149 și fig. 70/2 a—b; dr. H. Reinharth, *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, Dritter Band, Berlin, f.a., fig. 254/5—6.

de arat⁵⁹. Trebuie să adăugăm că brăzdarul de la unealta de arat înfățișată în ciclul „Genezei” din biserica de la Dačani⁶⁰ are o formă foarte asemănătoare cu a piesei descoperită la Sucidava. În aceste condiții se mențin foarte serioase îndoieli cu privire la posibilitatea utilizării, în antichitate, a unor hîrlețe cu lama de fier pe teritoriul României.

În stadiul actual al cercetărilor, trebuie deci să admitem ca puțin probabilă folosirea hîrlețelor cu lama de fier pe teritoriul României înainte de epoca modernă.

Ținînd seama de materialele informative cunoscute, se poate reține faptul că locuitorii Moldovei și Țării Românești au folosit, vreme îndelungată, o gamă destul de bogată de hîrlețe. Alături de uneltele de acest fel, făcute în întregime din lemn, s-au folosit, pe o scară din ce în ce mai largă, hîrlețe cu rame de fier.

Din examinarea atentă a acestora rezultă că meșterii fierari, în majoritatea cazurilor desigur localnici, nu s-au mulțumit să repete mereu aceleași tipare de rame, ci au căutat să facă asemenea dispozitive cu particularități din ce în ce mai bune. În general, s-a tins spre realizarea unor rame care să asigure o tot mai bună fixare de partea de lemn a uneltelor. Apariția ramelor cu găuri de fixare pe marginea jghiaburilor și în special a aceloră cu urechiușe, care se perpetuează pînă în epoca modernă, reflectă deosebit de clar asemenea tendințe. De asemenea, este clar că meșterii fierari s-au străduit să aducă unele îmbunătățiri ramelor de fier pentru a asigura o mai ușoară pătrundere a lor în pămînt. Forma ovală alungită a vîrfurilor unor exemplare, ca și, mai ales, variantele în V analizate de noi sînt, desigur, rezultatul unor îndelungi căutări.

Se poate deci conchide că unealta pe care o studiem a fost supusă, în decursul secolelor, unui proces de transformări continue, în direcția perfecționării ei. Subliniind acest fapt important, nu trebuie să ignorăm o particularitate comună tuturor hîrlețelor cu rama de fier: deschiderea relativ mare a jghiaburilor și implicit îngroșarea părții lucrătoare, de lemn, a acestor unelte.

În aceste condiții este ușor de observat că era nevoie de foarte multă cheltuială de energie din partea celor care utilizau asemenea unelte. Înlocuirea pe scară largă a hîrlețelor cu rame de fier prin cele cu lame de fier va marca un pas foarte important pe drumul perfecționării uneltelor agricole și va contribui, într-o mai largă măsură, la ușurarea muncii omului. Această schimbare s-a produs, însă, destul de tîrziu, în epoca modernă.

V. NEAMȚU

⁵⁹A. G. Haudricourt, Mariel Jean Brunhes-Delamarre, *L'homme et la charrue à travers le monde*, Paris, 2-^e édition, p. 39, 81—82; L. Dukov, *op. cit.*, p. 167—168; *RE*, XXXVIII, Stuttgart, 1938, s.v.

⁶⁰V. Pelkovič, *Die „Genesis“ in der Kirche zu Dačani*, in *Izvestia-Institut*, X, 1936, fig. 13.

L'ORIGINE ET L'ÉVOLUTION DE LA PIOCHE EN MOLDAVIE ET EN VALACHIE

R É S U M É

Au cours des dernières décennies les chercheurs roumains ont accordé une attention spéciale aux problèmes concernant le développement de l'agriculture, un des secteurs les plus importants de l'économie de la population autochtone. Pour une juste compréhension des progrès enregistrés dans l'agriculture, il est nécessaire d'analyser, en s'étayant d'une ample documentation, l'origine et l'évolution des principaux outils agricoles.

L'auteur essaye, en se basant sur les matériaux dont il dispose actuellement, d'éclaircir le problème de l'origine des pioches, de les classer d'après leurs particularités, en groupes, types et variantes, et de suivre leur évolution sur le territoire de la Moldavie et de la Valachie.

L'outil qu'il étudie est connu en roumain sous le nom de *hârlet*, nom d'origine slave, et, surtout en Valachie, sous celui de *cazma*, d'origine turque.

Il admet qu'à l'origine de la pioche se trouve le bâton à fouiller des racines comestibles, d'une large utilisation dès la période de la commune primitive.

Les pioches peuvent être divisées en trois groupes :

- A. Pioches en bois
- B. Pioches en bois avec des cadres en fer
- C. Pioches avec des lames en fer.

A. *La pioche en bois* est connue dès la période de la commune primitive. Un exemplaire, datant de l'époque néolithique, a été découvert à Råde (Schleswig). Dans l'état actuel des recherches, pour l'étape historique à laquelle nous nous rapportons, nous ne disposons que de preuves indirectes concernant l'utilisation de ces outils sur le territoire de la Moldavie et de la Valachie.

La pioche en bois a été utilisée aussi au Moyen Age. Un exemplaire, datant des XIe — XIIe siècles, a été découvert dans l'établissement slave de Behrem-Lübchin. D'autres outils semblables ont été peints sur divers calendriers datant du Moyen Age. C'est dans la même groupe d'outils que pourraient, éventuellement, être encadrés deux exemplaires peints, vers la fin du XVIe siècle, sur les murs de l'église du monastère de Sucevița, en Moldavie (fig. 3/1 ; 5/1), et aussi les pioches peintes sur les murs de l'exonartex des églises de Polovraci et de Cozia en Valachie.

B. Les pioches en bois étaient soumises à une rapide usure et leur emploi nécessitait une appréciable dépense d'énergie humaine. C'est pourquoi il a fallu les perfectionner, en ajoutant un cadre en fer pour les protéger.

Les cadres métalliques de la pioche peuvent être divisés en deux types fondamentaux :

- I. Cadres qui protègent les pointes des parties actives des outils en bois.
- II. Cadres qui protègent tant les pointes que les parties latérales des parties actives, en bois, des outils. Ces cadres étaient fixés par des clous.

I. Les sources documentaires dont nous disposons pour l'étude du premier type de cadres sont, en général, encore extrêmement pauvres et ne se rapportent ni à la Moldavie ni à la Valachie.

Ces cadres peuvent être divisés en deux variantes :

1. Cadres à forme rectangulaire, ayant deux angles arrondis, des rigoles et des trous qui devaient servir à fixer les clous. Un exemplaire avec ces caractéristiques, datant du haut Moyen Age, a été découvert à Staraja Ladoga en URSS (fig. 1/1).

2. Cadres en forme de demi-lune, ayant des rigoles et des trous pour les clous. Un exemplaire caractéristique pour cette variante était conservé dans les collections ethnographiques du Musée de l'ancien collège d'Aiud (fig. 1/4).

Nous n'excluons pas la possibilité de découvrir, au cours de recherches archéologiques, de tels cadres en Moldavie et en Valachie.

II. Le deuxième type de cadre est représenté par un assez grand nombre d'exemplaires découverts au cours des recherches archéologiques effectuées sur le territoire de la Roumanie.

La plus ancienne pièce, fragmentaire, découverte en Moldavie, date du IIIe siècle de n.è. Elle a été trouvée à Vaslui (fig. 1/2).

Dans l'état actuel des recherches, les cadres découverts chez nous, et qui présentent les caractéristiques du deuxième type, peuvent être divisés en deux variantes :

1. Cadres en forme de U, avec des pointes plus ou moins allongées, ayant les extrémités des parties latérales légèrement retirées par rapport à leur largeur maximale. Un tel exemplaire, datant des Xe — XIe siècles, a été découvert à l'occasion des fouilles archéologiques de Capidava (fig. 1/5). Il présente des analogies avec des exemplaires découverts à Preslav (Bulgarie) et à Stradonic (Tchécoslovaquie).

2. Cadres en forme de U, avec la pointe en demi-cercle, ayant les parties latérales parallèles, dans le prolongement de celle-ci. De tels exemplaires ont été découverts à Garvăn-Dinogetia (fig. 1/3), à Vaslui (fig. 2/1), à Suceava (fig. 1/6) et au-delà des frontières de la Roumanie, en Hongrie, en Tchécoslovaquie et en Union Soviétique.

3. Cadres en forme de U, pourvus aux deux bords latéraux de dispositifs par lesquels, à l'aide de clous, on les fixait à la partie en bois de l'outil.

Dans les collections de Musée de Suceava on trouve un exemplaire ayant de telles caractéristiques, datant du XVIIe siècle (fig. 2/2). Deux autres exemplaires semblables, datant des XVIIe—XVIIIe siècles, ont été découverts au cours de fouilles archéologiques à Saint-Nicolas de Poiana (fig. 2/3 ; 2/4).

4. Cadres en forme de V, à la pointe ovale, mais parfois, peut-être à cause de l'usure, relativement droite, aux rebords arrondis. Une telle pièce, datant des XIVe—XVe siècles, a été découverte à Suceava (fig. 2/5). Un autre cadre, datant du XVIIe siècle, a été découvert dans le château fort de Suceava (fig. 2/6). Au-delà des frontières de la Roumanie on a découvert des pièces semblables en Bulgarie, en Hongrie, en Allemagne, en Tchécoslovaquie et en Union Soviétique.

Les cadres de pioche du deuxième type, dans ses diverses variantes, apparaissent aussi dans l'iconographie du Moyen Age. Des pioches ayant de tels cadres ont été peintes à l'intérieur de l'église de Vatra Moldoviței (fig. 3/2 ; 5/2 ; 3/3 ; 5/3), de l'église d'Arborea (fig. 5/4 ; 5/5). A Saint-Démètre (Suceava), les manches des pioches ont de courts manchons transversaux (fig. 3/3 ; 5/3).

C. *La pioche pourvue d'une lame de fer.* Dans l'état actuel des recherches il est difficile de prouver que ce type d'outil a été utilisé en Moldavie et en Valachie avant l'âge moderne.

De l'examen des sources existantes, il résulte qu'on a utilisé au cours de l'époque antique en Valachie et en Moldavie des pioches en bois et aussi des pioches pourvues de cadres en fer. Ce n'est que plus tard, au Moyen-Age, que ces derniers outils ont eu une position dominante. Les forgerons, autochtones pour la plupart, qui ont exécuté ces cadres se sont efforcés d'en améliorer sans cesse les qualités. On peut aisément observer qu'on a poursuivi la réalisation d'outils résistants et, en même temps, on a essayé de faire des cadres qui puissent contribuer à l'amointrissement de l'effort physique du laboureur. Il est évident que les résultats de l'effort des forgerons de la Moldavie et de la Valachie, au Moyen Age, ne furent pas spectaculaires. L'apparition et surtout la diffusion de la pioche pourvue de lames en fer ont constitué un progrès notable, qui n'a été réalisé qu'à l'âge moderne.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Cadres de pioche : Staraia Lădoga, d'après V. P. Levaseva (1) ; Poienesti-Vaslui, d'après R. Vulpe (2) ; Garvăn-Dinogetia, d'après I. Barnea (3) ; Aiud, d'après C. S. Nicolăiescu-Ploșor (4) ; Capidava, d'après Gr. Florescu, R. Florescu et Gh. Diaconu (5) ; Suceava (6).

Fig. 2. — Cadres de pioche : Vaslui (1) ; Suceava (2) ; Monastère de Probota (3—4) ; Suceava, d'après Istoria României. II, Bucarest, 1962 (5) ; Suceava (6).

Fig. 3. — Des pioches d'après la peinture médiévale moldave : Sucevița (1) ; Saint-Démètre (Suceava) (2—3) ; Humor (4).

Fig. 4. — Des pioches d'après la peinture médiévale moldave : Vatra Moldoviței.

Fig. 5. — Des pioches d'après les peintures médiévales moldaves : Sucevița (1) ; Saint-Démètre (Suceava) (2—3) ; Vatra Moldoviței (4) ; Humor (5).